

ANALYSIS OF COOPERATION, OWNERSHIP AND GOVERNANCE RELATIONS AMONG COTTON CLUSTER PARTICIPANTS

Mirzakarimov Jasurbek Qo'chqorboy o'g'li

International Center for Strategic Development and Research in Food and Agriculture,
 Independent Researcher.

E-mail: jasur_mirzakarimov@mail.ru, +998 99 020 67 77

Abstract. *The article presents a comprehensive study of cooperation, ownership relations, and governance mechanisms among the participants of cotton clusters in Uzbekistan. The research findings reveal the hierarchical structure of cluster entities, their legal foundations, contractual relations, and the specific features of ownership distribution. A comparative analysis with international experience highlights the distinctive characteristics of the models applied in Turkey, India, the United States, China, and Brazil. The article provides an in-depth analysis of existing challenges, constraining factors, and possible directions for improvement. The practical significance of the study lies in the development of scientifically grounded recommendations aimed at democratizing the cluster system and enhancing its overall efficiency.*

Keywords. *cluster entities, cooperative relations, ownership rights, governance system, contractual relations, international experience, institutional reforms.*

PAXTACHILIK KLASSTERLARIDA SUBYEKTLAR O'RTASIDAGI O'ZARO HAMKORLIK, MULKCHILIK VA BOSHQARUV MUNOSABATLARINING TAHLILI

Mirzakarimov Jasurbek Qo'chqorboy o'g'li

*Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik rivojlanish
 va tadqiqotlar xalqaro markazi, mustaqil izlanuvchi.
 e-mail: jasur_mirzakarimov@mail.ru, +99899-020-67-77*

Annotatsiya. *Maqolada O'zbekiston paxtachilik klasterlarida subyektlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik, mulkchilik va boshqaruv munosabatlari kompleks tadqiq qilingan. Tadqiqot natijalari klaster subyektlarining iyerarxik tuzilmasini, huquqiy asoslarini, shartnomaviy munosabatlarini va mulkchilik taqsimlanishi xususiyatlarini ochib bergan. Xalqaro tajriba bilan solishtirma tahlil Turkiya, Hindiston, AQSH, Xitoy va Braziliya modellarining o'ziga xos jihatlari ko'rsatgan. Maqolada mavjud muammolar, chegaralovchi omillar va takomillashtirish yo'llari atroflicha tahlil qilingan. Ilmiy ishning amaliy ahamiyati*

klaster tizimini demokratlashtirish va samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar. *klaster subyektlari, hamkorlik munosabatlari, mulkchilik huquqlari, boshqaruv tizimi, shartnomaviy munosabatlar, xalqaro tajriba, institutsional islohotlar.*

АНАЛИЗ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ, ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ И УПРАВЛЕНИЯ МЕЖДУ СУБЪЕКТАМИ ХЛОПКОВОДЧЕСКИХ КЛАСТЕРОВ

Аннотация. В статье проведено комплексное исследование взаимодействия, отношений собственности и механизмов управления между субъектами хлопководческих кластеров в Узбекистане. Результаты исследования раскрывают иерархическую структуру кластерных субъектов, их правовые основы, договорные отношения и особенности распределения прав собственности. Сравнительный анализ с международным опытом демонстрирует специфические характеристики моделей Турции, Индии, США, Китая и Бразилии. В статье всесторонне проанализированы существующие проблемы, ограничивающие факторы и пути совершенствования. Практическая значимость научной работы заключается в разработке научно обоснованных рекомендаций по демократизации кластерной системы и повышению ее эффективности.

Ключевые слова. субъекты кластера, кооперационные отношения, права собственности, система управления, договорные отношения, международный опыт, институциональные реформы.

ANALYSIS OF COOPERATION, OWNERSHIP AND GOVERNANCE RELATIONS AMONG COTTON CLUSTER PARTICIPANTS

Abstract. The article presents a comprehensive study of cooperation, ownership relations, and governance mechanisms among the participants of cotton clusters in Uzbekistan. The research findings reveal the hierarchical structure of cluster entities, their legal foundations, contractual relations, and the specific features of ownership distribution. A comparative analysis with international experience highlights the distinctive characteristics of the models applied in Turkey, India, the United States, China, and Brazil. The article provides an in-depth analysis of existing challenges, constraining factors, and possible directions for improvement. The practical significance of the study lies in the development of scientifically grounded recommendations aimed at democratizing the cluster system and enhancing its overall efficiency.

Keywords. *cluster entities, cooperative relations, ownership rights, governance system, contractual relations, international experience, institutional reforms.*

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda klaster tizimi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish zanjirlarini optimallashtirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning samarali institutsional mexanizmi sifatida e'tirof etilmoqda. Klaster subyektlari o'rtasida shakllanadigan o'zaro iqtisodiy, tashkiliy va texnologik munosabatlar ishlab chiqarish jarayonlarini muvofiqlashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va qo'shilgan qiymat zanjirini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ushbu munosabatlarning samaradorligi, avvalo, huquqiy tartibga solish, iqtisodiy rag'batlar va boshqaruv mexanizmlarining o'zaro uyg'unligi darajasi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida paxtachilik klasterlari doirasida subyektlar o'rtasidagi munosabatlar tizimi hali to'liq shakllanib ulgurmagan bo'lib, uni takomillashtirishga qaratilgan qator ilmiy-nazariy va amaliy masalalar dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, klaster ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlik munosabatlari, mulkchilik shakllari va boshqaruv modellarining samaradorligini oshirish masalalari alohida tadqiqot obyekti talab etadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi paxtachilik klasterlari ishtirokchilari o'rtasidagi iqtisodiy, mulkchilik va boshqaruv munosabatlarining hozirgi holatini chuqur tahlil qilish, ilg'or xalqaro tajriba bilan qiyosiy o'rganish hamda ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

1. KLASTER SUBYEKTLARINING TUZILMASI VA ROLLARI.

O'zbekiston paxtachilik klasterlarida faoliyat ko'rsatuvchi subyektlarning tizimi uch darajali iyerarxik tuzilmaga ega. Har bir daraja o'ziga xos funksiyalar va mas'uliyatlarni bajaradi.

Birinchi daraja subyektlari boshqaruvchi zveno vazifasini bajarib, strategik qarorlar qabul qiladi. Klaster boshqaruv kompaniyasi asosiy koordinator roli o'ynab, barcha jarayonlarni tashkil yetadi. Yirik investorlar (xorijiy va mahalliy kapital egalari) strategik yo'nalishlarni belgilaydi va moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi. Qayta ishlash korxonalari (paxta tozalash va to'qimachilik fabrikalari) asosiy ishlab chiqarish quvvatini tashkil yetadi.

Ikkinchi daraja subyektlari ishlab chiqaruvchilar guruhini tashkil yetadi. Fermer xo'jaliklari asosiy xom ashyo ishlab chiqaruvchilar sifatida klasterning asosiy elementi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi kooperativlari fermerlarning manfaatlarini himoya qilish va hamkorlikni rivojlantirishda muhim vazifani

bajaradi. Texnik xizmat kompaniyalari zamonaviy texnologiyalar va jihozlarni klaster ishtirokchilariga yetkazib beradi.

Uchinchi daraja subyektlari xizmat ko'rsatuvchilar guruhini ifodalaydi. Logistika kompaniyalari transport va omborxona xizmatlarini ta'minlaydi. Moliyaviy institutlar (banklar va kredit tashkilotlari) zarur moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi. Maslahat xizmatlari texnik va boshqaruv konsaltingi orqali ishtirokchilarning malaka darajasini oshirish ishlarini olib boradi.

Daraja	Subyektlar	Asosiy funksiyalar
I daraja	Klaster boshqaruv kompaniyasi, yirik investorlar, qayta ishlash korxonalari	Strategik boshqaruv, moliyaviy ta'minot, qayta ishlash
II daraja	Fermer xo'jaliklari, kooperativlar, texnik xizmat kompaniyalari	Xom ashyo yetishtirish, fermerlar manfaatlarini himoya qilish, texnik ta'minot
III daraja	Logistika kompaniyalari, moliyaviy institutlar, maslahat xizmatlari	Logistik xizmatlar, moliyaviy ta'minot, maslahat berish

2. HUQUQIY ASOSLAR VA SHARTNOMAVIY MUNOSABATLAR.

Klasterlar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy huquqiy asosni Prezidentning PQ-14-son qarori "Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida" va Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 4-dekabrdaqi №733-son qarori "Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini tashkil yetish tartibi to'g'risidagi nizom" tashkil yetadi. Mazkur hujjatlar klaster subyektlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning asosini belgilab bergan.

Klaster ichidagi shartnomaviy munosabatlar turli shakllarda amalga oshiriladi. Eng muhimi to'rt taraflama kelishuv hisoblanib, u klaster boshqaruv kompaniyasi, fermer xo'jaliklari, mahalliy hokimiyat organlari va moliyaviy institutlar o'rtasida tuziladi. Bu kelishuv klasterning asosiy faoliyat prinsiplarini va subyektlarning huquq-majburiyatlarini belgilaydi.

2023-yildan boshlab amalga oshirilgan islohot natijasida fermerlar hudud doirasida istagan klaster bilan fyuchers shartnomasi tuzish huquqiga ega bo'ldilar.

Bu o'zgarish fermerlarning tanlov erkinligini kengaytirish yo'lida muhim qadam bo'ldi.

Subarenda shartnomalari klasterlarga yer uchastkalarini subarenda asosida olish imkoniyatini beradi. Qonunchilikda belgilanishicha, eski fermer xo'jaligi bilan shartnoma bekor qilingan taqdirda, klaster boshqa teng shartlar mavjudligida ustuvorlik huquqiga ega bo'ladi.

3. MULKCHILIK MUNOSABATLARI TAHLILI.

O'zbekistonda yer davlat mulki bo'lib, iqtisodiy subyektlar uni ijara asosida foydalanadi. Fermerlar uchun yer uchastkalari uzoq muddatli ijara asosida beriladi va ijara huquqi davlat tomonidan ro'yxatdan o'tkaziladi. Qonunchilikda fermerlar paxta va bug'doy yetishtirish majburiyatiga ega ekani belgilangan.

Klasterlar uchun esa yer uchastkalarini subarenda asosida olish imkoni, fermer majburiyatlarini bajarmagan holda yer qaytarib olish huquqi va yangi yer uchastkalarini egallashda ustuvorlik huquqi belgilangan. Bu tartib klasterlarning yer resurslarini samarali ishlatishini ta'minlashga qaratilgan.

Klasterlardagi ishlab chiqarish fondlarining mulkchilik taqsimlanishi quyidagi tartibda amalga oshadi. Klaster kompaniyasi egaligida paxta tozalash korxonasining 75-80%, to'qimachilik jihozlarning 60-70%, transport vositalarining 80-90% va omborxona inshootlarining 85-95% i mavjud. Fermerlar egaligida esa qishloq xo'jaligi texnikasining 30-40%, sug'orish tizimlarining 40-50% va xo'jalik binolarining 60-70% i joylashgan. Bu ko'rsatkichlar klasterlar va fermerlar o'rtasidagi mulkchilik munosabatlarning asimmetrik xarakterini ko'rsatadi.

Aktiv turi	Klaster kompaniyasi	Fermerlar
Paxta tozalash korxonasi	75-80%	20-25%
To'qimachilik jihozlari	60-70%	—
Transport vositalari	80-90%	10-20%
Qishloq xo'jaligi texnikasi	60-70%	30-40%
Sug'orish tizimlari	50-60%	40-50%

Klasterlardagi moliyaviy oqimlar tahlili daromadlarning notekis taqsimlanganligini ko'rsatadi. Klaster kompaniyasi umumiy daromadning 60-

70%ini olsa, fermer xo'jaliklari umumiy daromadning 25-30%ini, xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar esa 5-10%ini oladi.

Bunday taqsimlanish klasterlarda qo'shilgan qiymat zanjirining turli bosqichlaridagi ishtirok darajasi bilan bog'liq. Biroq bu holat fermerlarning klaster faoliyatiga qiziqishini kamaytirishi va uzoq muddatli hamkorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

4. BOSHQARUV TIZIMI VA QARORLAR QABUL QILISH.

Hozirgi klasterlarda asosan markazlashgan boshqaruv tizimi amal qiladi. Klaster boshqaruv kengashi strategik qarorlar qabul qilish, byudjet tasdiqlash, nazorat qilish va asosiy kadrlarni tayinlash vazifalarini bajaradi.

Ijroiya direksiyasi kundalik faoliyatni boshqarish, ishlab chiqarish jarayonlarini koordinatsiya qilish va sifat nazoratini ta'minlash funksiyalarini olib boradi. Fermerlar esa boshqaruvda cheklangan ishtirokka ega bo'lib, fermerlar kengashida ovoz berish huquqi (30%), ishlab chiqarish rejalarini muhokama qilish va texnik-moliyaviy savollarda maslahat berish imkoniyatiga ega.

Strategik qarorlar asosan klaster boshqaruv kompaniyasi tomonidan qabul qilinadi. Bu holat fermerlarning klaster faoliyatini shakllantirishdagi rolini cheklaydi.

5. AMALIY HAMKORLIK MISOLLARI.

"Farg'ona Tekstil" klasteri muvaffaqiyatli hamkorlikning yorqin namunasi hisoblanadi. Bu klaster tarkibida boshqaruv kompaniyasi "Farg'ona Tekstil" CHAK, 150 ta fermer xo'jaligi (15,000 gektar yer), 3 ta qayta ishlash korxonasi va 12 ta xizmat ko'rsatuvchi kompaniya faoliyat ko'rsatadi.

Klasterda samarali hamkorlik mexanizmlari joriy etilgan: haftalik koordinatsiya yig'ilishlari, birlashgan moliyaviy rejalashtirish, o'zaro texnik yordam tizimi va birlashgan marketing strategiyasi amalga oshiriladi.

2023-yilda klasterning iqtisodiy ko'rsatkichlari yuqori darajada bo'ldi: umumiy aylanma 150 mln dollarni tashkil yetdi, rentabellik 22%ga yetdi, fermerlar daromadi 25% oshdi va eksport hajmi 75 mln dollarni tashkil yetdi.

Ayrim klasterlarda hamkorlik munosabatlarini takomillashtirish zaruriyati mavjud. Jizzax viloyati klasterlarida klaster va fermerlar o'rtasida o'zaro ishonch yetishmasligi, moliyaviy shaffoflik kamligi, shartnoma majburiyatlarining to'liq bajarilmasligi va fermerlarning boshqaruvda yetarli ishtiroki yo'qligi masalalari kuzatilgan.

Bu muammolar natijasida rentabellik 5-8%ga tushib qoldi, ayrim fermerlar (30%) klasterdan chiqish istagini bildirdi, hosildorlik 15% kamaydi va eksport

imkoniyatlari cheklandi. Bu holat samarali hamkorlik mexanizmlarini joriy yetishning muhimligini ko'rsatadi.

6. XALQARO TAJRIBA VA SOLISHTIRMA TAHLIL.

Xalqaro tajribani o'rganish O'zbekiston uchun qimmatli saboqlar beradi. Turli mamlakatlarda klaster tizimining o'ziga xos model lari shakllangan.

Turkiya modelida demokratik boshqaruv prinsiplari keng qo'llaniladi. Fermerlar klaster boshqaruvida 40% ovozga ega, moliyaviy shaffoflik yuqori darajada saqlanadi va kichik hamda o'rta fermerlar uchun teng imkoniyatlar yaratilgan. Foyda adolatli taqsimlanadi: fermerlar 45%, korxona 55%. Demokratik boshqaruv tizimi va erkin kirish-chiqish huquqi ta'minlangan.

Hindistonda kichik fermerlarning kooperativ shaklida birlashuvi amalga oshirilgan. Har bir ishtirokchi teng ovozga ega va moliyaviy resurslarga teng kirish huquqi mavjud. Natijada fermerlar daromadi 35-40% oshgan, ishlab chiqarish xarajatlari 20% kamaygan va eksport geografiyasi kengaygan.

AQSH modelida yer mulkchiligining 70%i fermerlarga tegishli. Yirik qishloq xo'jaligi korxonalari yuqori mexanizatsiya darajasiga ega. Kooperativ harakati keng tarqalgan bo'lib, 120 mln dan ortiq amerikalik turli kooperativlarda ishtirok yetadi. Fermerlar mustaqil qaror qabul qilish huquqiga ega.

Xitoy Sinszyan avtonom rayonida dunyo paxta ishlab chiqarishining 20%ini ta'minlaydi. Yuqori mexanizatsiya darajasi (94%), BeiDou sputnik navigatsiya tizimi asosidagi aqlli qishloq xo'jaligi texnologiyalari qo'llaniladi. Yirik qishloq xo'jaligi kooperativlari va texnika xizmati kooperativlari samarali faoliyat ko'rsatadi. Fermerlar hosildorlikni 6,05 tonna/gektarga yetkazib, suv (47,3%), o'g'it (18,2%) va pestitsidlar (33,2%) sarfini kamaytirishga erishganlar.

Braziliya Serrado mintaqasida yirik fermalar (3,000-100,000 gektar) va kooperativlar asosida tizim qurilgan. Torroq qatorlar usulida ekish orqali hosildorlikni 25% oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini 25% kamaytirish erishilgan. Yirik kooperativlar (Coopcerrado - 5,000 oila, COAMO, Aurora) mavjud. Ekologik barqarorlik prinsiplari va konservatsiya qishloq xo'jaligi usullari qo'llaniladi.

Model	Boshqaruv	Fermer ovozi	Shaffoflik	Texnologiya	Xususiyat
Turkiya	Demokratik	40%	Yuqori	O'rta	Foyda 45/55
Hindiston	Kooperativ	Teng	Yuqori	O'rta	Teng huquq

Model	Boshqaruv	Fermer ovozi	Shaffoflik	Texnologiya	Xususiyat
AQSH	Mustaqil	70% yer	Yuqori	Eng yuqori	Yirik korxona
Xitoy	Markaziy	Koop-tiv	O'rta	94% mexan.	Raqamlash
Braziliya	Yirik fermalar	Koop-tiv	Yuqori	Yuqori	Ekologiya
O'zbekiston	Markaziy	30%	Takomil.	O'sib bor.	Rivojlan

Solishtirma tahlil ko'rsatadiki, O'zbekiston modelida fermerlarning boshqaruvdagi ovozi (30%) Turkiya (40%) va Hindistonga (teng ovoz) nisbatan past. Biroq tizim rivojlanish jarayonida bo'lib, moliyaviy shaffoflik va texnologik daraja bosqichma-bosqich yaxshilanmoqda.

7. MAVJUD CHEGARALOVCHI OMILLAR VA TAKOMILLASH-TIRISH YO'LLARI.

Klaster tizimining rivojlanishida bir qator institutsional chegaralovchi omillar mavjud. Mulkchilik huquqlari aniqsizligi fermerlarning uzoq muddatli investitsiya qilishdan qo'rqishiga olib kelmoqda. Shartnoma erkinligining cheklanganligi hamkorlik samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

2023-yilda fermerlarning to'rttdan bir qismi klasterlar tomonidan shartnoma shartlari buzilishidan shikoyat qildi. Asosiy shikoyatlar to'lovlar kechikishi, kelishilgan narxlarning birdan o'zgartirilishi va texnik yordam ko'rsatilmasligi bilan bog'liq bo'ldi.

Kredit tizimida nomutanosiblik kuzatiladi. Klasterlar oson shartlarda kredit oladi (3-5% foiz stavkasi), fermerlar esa qiyinchilik bilan kredit oladi (12-15% foiz stavkasi). Kafolat tizimi klasterlar foydasida ishlaydi. Bu holat fermerlarning moliyaviy imkoniyatlarini cheklaydi.

Markazlashgan qaror qabul qilish tizimida asosiy qarorlar markaziy darajada qabul qilinadi. Mahalliy xususiyatlar yetarlicha hisobga olinmaydi va fermerlarning fikri qarorlarga to'liq aks etmaydi.

Monitoring va nazorat tizimi takomillashtirishni talab qiladi. Klasterlar faoliyatini nazorat qilishning birlashtirilgan tizimi yetishmaydi, moliyaviy hisobotlar shaffofligini oshirish zarur va fermerlar shikoyatlarini ko'rib chiqish mexanizmini takomillashtirish lozim.

8. TAKOMILLASHTIRISH BO'YICHA TAVSIYALAR.

Fermerlar huquqlarini kuchaytirish zarur. Erkin tanlov huquqini kafolatlash, shartnoma shartlarini muzokara qilish imkoniyatini berish va huquqiy himoya mexanizmlarini kuchaytirish muhim vazifalardir.

Fermerlarning boshqaruvdagi rolini bosqichma-bosqich kuchaytirish (hozirgi 30%dan 40-50%gacha), shaffof monitoring tizimini joriy yetish va nazorat kengashlarida fermerlar vakillarini ko'paytirish tavsiya etiladi.

Adolatli foyda taqsimlanishini ta'minlash, fermerlarning qo'shilgan qiymat zanjiridagi hissasini oshirish, rizq va foydani mutanosib taqsimlash va premiya tizimini joriy yetish zarur.

Kredit tizimini takomillashtirish maqsadida fermerlar uchun maxsus kredit dasturlari, kafolat fondlarini tashkil yetish va foiz stavkalarini bosqichma-bosqich yaqinlashtirish chora-tadbirlari amalga oshirilishi lozim.

Onlayn monitoring tizimlari, blokcheyn asosidagi shartnomalar va shaffof moliyaviy hisobotlar tizimini yaratish orqali shaffoflikni oshirish mumkin. Bu texnologiyalar hamkorlikka ishonchni kuchaytiradi va nizolarni kamaytirishga yordam beradi.

9. XULOSA.

O'zbekiston paxtachilik klasterlarida subyektlar o'rtasidagi munosabatlar tizimi faol rivojlanish jarayonida bo'lib, qator ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Klaster tizimining institutsional asoslari shakllangan, shartnomaviy munosabatlar tizimi takomillashtirilmoqda va boshqaruv mexanizmlari rivojlanmoqda.

Biroq tizimning yanada samarali faoliyat ko'rsatishi uchun bir qator institutsional islohotlar zarur. Fermerlarning boshqaruvdagi rolini kuchaytirish, moliyaviy shaffoflikni oshirish, adolatli foyda taqsimlanishini ta'minlash va huquqiy himoya mexanizmlarini takomillashtirish muhim vazifalardir.

Xalqaro tajriba tahlili qimmatli saboqlar beradi. Turkiya va Hindistonda demokratik boshqaruv prinsiplari, AQSHda fermerlarning mulkchilik huquqlari, Xitoyda texnologik yangiliklar va Braziliyada ekologik barqarorlik prinsiplari O'zbekiston uchun foydali tajriba bo'lishi mumkin.

Tavsiya etilgan chora-tadbirlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali klaster tizimini yanada samarali, demokratik va barqaror tizimga aylantirish mumkin. Bu esa paxtachilik sohasining uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlaydi va barcha ishtirokchilar uchun foydali hamkorlik muhitini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-14-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 4-dekabrda №733-son qarori "Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini tashkil yetish tartibi to'g'risidagi nizom".
3. Paxta-to'qimachilik klasterlari assotsiatsiyasi hisobotlari (2023-2024).
4. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. Klaster tizimini rivojlantirish: tahliliy hisobot. – T., 2023.
5. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // Harvard Business Review. – 1998.
6. Gereffi G., Humphrey J. The Governance of Global Value Chains // Review of International Political Economy. – 2005.
7. Xalqaro paxta maslahat ko'mitasi (ICAC). Jahon paxta bozori tahlili. URL: <https://icac.org>
8. FAO. Barqaror paxta yetishtirish dasturlari. URL: <https://fao.org>
9. Abdullayev Y., Rahimov N. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi islohotlari va innovatsion rivojlanish. – T.: Iqtisodiyot, 2021.
10. Ismoilov R.A. Paxtachilik sohasida klaster tizimini joriy etish: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2020.
11. Karimov I.N. Agrosanoat klasterlari: tashkiliy-iqtisodiy asoslar. – T.: TDIU, 2022.
12. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017.
13. Tursunov B.O. Qishloq xo'jaligi klasterlari: xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti. – T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2021.

INTERNET MANBALARI:

14. Xalqaro paxta maslahat ko'mitasi (ICAC). Jahon paxta bozori tahlili. URL: <https://icac.org> (murojaat sanasi: 07.12.2024)
15. FAO (BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti). Barqaror paxta yetishtirish dasturlari. URL: <https://fao.org/cotton-sustainability> (murojaat sanasi: 10.12.2024)
16. Kun.uz axborot portali. Paxtachilik klasterlari yangiliklari. URL: <https://kun.uz/economics> (murojaat sanasi: 16.12.2024)
17. Gazeta.uz. Qishloq xo'jaligi islohotlari to'g'risida maqolalar. URL: <https://gazeta.uz> (murojaat sanasi: 15.12.2024)

18. Norma.uz qonunchilik portali. Paxtachilik sohasiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar. URL: <https://norma.uz> (murojaat sanasi: 09.12.2024)
19. UNCTAD (BMT savdo va taraqqiyot konferensiyasi). Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining global qiymat zanjirlari. URL: <https://unctad.org/global-value-chains> (murojaat sanasi: 11.12.2024)
20. Better Cotton Initiative. Barqaror paxtachilik standartlari. URL: <https://bettercotton.org> (murojaat sanasi: 12.12.2024)